

Колоїз Ж. В.<https://orcid.org/0000-0003-3670-2760>

Рівненський кооперативний економіко-правовий фаховий коледж

СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕОРІЇ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті ретроспективно проаналізовано процес формування та трансформації теорії наказового способу в українському мовознавстві. Висвітлено еволюцію наукових поглядів від ранніх етапів запозичення грецьких зразків до утвердження сучасних функційно-семантичних парадигм. Особливу увагу зосереджено на термінологічній варіативності та зміні змістового наповнення категорії способу у працях XVII–XIX століть. З'ясовано, що поступовий відхід від багаточленних класифікацій зумовлено намаганням лінгвістів розмежувати морфологічні показники та синтаксичні засоби вираження ірреальної модальності. У контексті лінгвістичних дискурсів XX–XXI століть переосмислено статус спонукального та бажального різновидів волевиявлення. Доведено доцільність їх розгляду не як ізольованих одиниць, а як складників єдиної градуальної системи, ядром якої традиційно визначено наказовий спосіб. Запропоновано модель дієслівної парадигми, де категорію способу представлено як структуру, що охоплює сфери гіпотетичності (умовний спосіб) та бажаності (наказовий спосіб). У межах останньої диференційовано три функційні зони – ядерну, перехідну та периферійну, – розмежування яких здійснено на основі ступеня інтенсивності апелятивного впливу на адресата. Розглянуто доцільність впровадження давнього терміна на кшталт «вольовий спосіб» як узагальнювальної назви для грами, що кодифікує ірреальну дію через призму інтенцій мовця. Акцентовано на прагматичному вимірі категорії, де апелятивність витлумачено як багатовимірну величину, зумовлену соціальними та дискурсивними чинниками. Підкреслено стійкість наказового способу в системі українського дієслова й окреслено вектори вивчення універсальних ознак волевиявлення в порівняльно-типологічному аспекті.

Ключові слова: спосіб, наказовий спосіб, спонукальний спосіб, бажальний спосіб, апелятивність, волевиявлення, грама.

Постановка проблеми. Категорію способу дієслова уналежують до найскладніших і разом найсуперечливіших у системі української морфології, що зумовлено її перебуванням на перетині граматичної семантики, модальності та синтаксичної організації висловлення. Спосіб репрезентує не лише формально-граматичні відношення, а й модусну позицію мовця, його оцінку дійсності та волевиявлення, що істотно ускладнює чітке розмежування способових значень.

Особливої теоретичної ваги набуває проблема систематизації способів загалом і внутрішньої диференціації наказового способу зокрема, який упродовж тривалого часу кваліфікували і продовжують трактувати як монолітну граму, здатну охоплювати широкий спектр волевиявних значень – від прямого наказу до прохання чи побажання [3, с. 98; 24, с. 308]. Такий підхід, щоправда, не завжди дає змогу пояснити семантичні й праг-

матичні відмінності між директивними, спонукальними й оптативними реалізаціями, що формально можуть спиратися на подібні або навіть тотожні граматичні засоби.

У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема апелятивності як ключова диференційна семантична ознака волевиявних конструкцій. Постає питання про те, як апелятивність реалізується в наказовому способі, як трансформується у спонукальних значеннях і чому повністю нейтралізується в бажальних. Від розв'язання цієї проблеми залежить не лише класифікація способів, а й розуміння механізмів граматичного вираження волевиявлення мовця, зокрема співвідношення між категоричністю директиви та прагматикою ввічливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному українському мовознавстві категорію способу традиційно описують у межах морфоло-

гічної парадигми, однак єдності щодо її обсягу й структури досі не досягнуто. У науковому дискурсі функціонують двочленна, тричленна та чотиричленна моделі категорії способу, що відбивають різні підходи до інтерпретації ірреальної модальності. Найпоширенішою залишається тричленна модель (дійсний – умовний – наказовий), у межах якої спонукальність і бажальність розглядають як семантично зумовлені відтінки або контекстуальні реалізації наказового чи умовного способів. За такого підходу наказовий спосіб постає як формально-граматичне ядро директивної модальності, а решта волевиявних значення трактують як похідні. Водночас низка дослідників обґрунтовує двочленну модель (умовний – наказовий), у якій дійсний спосіб фактично виводять за межі ірреальної модальності, а спонукальні й бажальні значення пояснюють через функційні трансформації базових граем. Така позиція акцентує увагу на модальній опозиції «реальність / ірреальність», проте не завжди дає змогу чітко розмежувати різновиди волевиявлення.

Найбільш дискусійною є чотиричленна модель, прихильники якої наполягають на виокремленні спонукального та бажального способів як самостійних граем або автономних підкатегорій ірреальної модальності. У межах таких концепцій наказовий спосіб пов'язують з вираженням волевиявлення, апеляції до адресата й регулювання міжособистісної комунікації, розглядають як окремих різновид директивної модальності з максимально вираженою апелятивністю, тоді як спонукальний характеризується зниженим ступенем категоричності, а бажальний – повною відсутністю апеляції до адресата. Складність семантичної структури наказового способу, розмаїття його функційних особливостей зумовили тривалу дискусію щодо його статусу, меж і співвідношення зі спонукальними та бажальними значеннями.

У сучасних функційно-прагматичних дослідженнях особливу увагу приділено апелятивності як градуальній семантичній ознаці, що забезпечує перехід між граматиною й прагматикою. Науковці аналізують механізми її реалізації в наказовому способі, трансформації в спонукальному та нейтралізації в бажальному, а також явища ірреального або експресивного спонукування, яке не передбачає реального виконання дії. Відсутність єдиного підходу до класифікації таких конструкцій засвідчує необхідність подальшого теоретичного узагальнення.

Постановка завдання. Мета статті полягає в ретроспективному аналізі становлення теорії

наказового способу в українському мовознавстві, критичному зіставленні наукових концепцій щодо статусу спонукального й бажального різновидів, а також в репрезентації цілісної градуальної моделі категорії способу, ґрунтованої на системній взаємодії морфологічних показників та семантико-прагматичного чинника апелятивності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія дослідження наказового способу в українському мовознавстві засвідчує тривалу еволюцію наукових підходів, зумовлену зміною загальнотеоретичних парадигм. У староукраїнській традиції термінологія на позначення дієслівних категорій формувалася під потужним впливом грецької мови та церковнослов'янської книжності. Відтак для найменування імператива найчастіше вживали термін «повелител(ь)ны(й) образъ», або «повелител(ь)ное наклоненіє», що був калькою відповідного грецького поняття. Так, у «Граматиці словенській» Л. Зизанія (1596) представлена чотиричленна система, де «повелител(ь)ны(й) образъ» (наказовий спосіб) межує з «из(ь)авител(ь)ны(м)», або «оуказател(ь)ны(м)» (дійсним), «желател(ь)ны(м)», або «молитвен(ь)ны(м)» (бажальним), «непредѣл(ь)ны(м)», або «необавны(м)» (неозначеним) [10, с. 113]. Згодом М. Смотрицький (1619) розширив цей перелік до шести позицій, вирізняючи, окрім наказового («повелител(ь)ного наклоненіа»), ще й «из(ь)авител(ь)ное, молитвен(ь)ное, сослагател(ь)ное, починител(ь)ное, непредѣленное» [19, с. 242]. Такі розгалужені класифікації засвідчували прагнення авторів систематизувати дієслівні форми відповідно до тогочасних книжних стандартів, а не об'єктивної семантики живої мови.

У граматиках першої половини ХІХ століття спостерігаємо поступовий перехід до тричленної моделі, яка охоплювала дійсний, наказовий та неозначений (інфінітив) способи [14; 24, с. 74–76]. Водночас уже в праці І. Могильницького (1823) натрапляємо не лише на три основні способові категорії, але й на згадку про бажальний та умовний способи як особливі синтаксично компенсовані конструкції [4, с. 34]. Починаючи з другої половини ХІХ століття, підхід до класифікації суттєво змінюється: так званий «неозначений спосіб» остаточно виводять за межі цієї граматичної категорії, натомість систему доповнюють умовним способом [5, с. 174–178; 13, с. 105], що заклало підґрунтя для сучасного традиційного потрактування дієслівної парадигми.

Еволюція поглядів на категорію способу, окреслена в граматиках ХVІІ–ХІХ століть, зна-

йшла логічне продовження в науковому дискурсі першої половини ХХ століття. Якщо для ранніх праць – від Л. Зизанія і М. Смотрицького до М. Осадца – було характерним домінування формально-описового принципу та значна варіативність термінології, то в подальшій традиції спостерігаємо поступову стабілізацію наукового апарату й поглиблення семантичної інтерпретації імператива.

Лексикографічні та граматичні розвідки початку ХХ століття послідовно фіксують цю категорію, проте все ще в межах пошуку єдиної назви. Наказовий спосіб трактують як «приказовий» [18, с. 119], «вольовий» [21, с. 10], «волевий» [15, с. 271], «наказуючий» [17, с. 135], «наказовий» [11, с. 62]. Зокрема, О. Курило, акцентуючи на семантиці спонукання, зауважує, що форма, яка виражає волю до виконання певної дії, становить «вольовий спосіб» [12, с. 45]. Натомість В. Сімович, описуючи «волевий спосіб», фактично отожднює його з бажальним, убачаючи в імперативних формах нерозривне поєднання наказу та волевиявлення [15, с. 271]. Попри таке термінологічне розмаїття саме назва «наказовий спосіб» поступово здобула домінуючі позиції і закріпилася в академічному вжитку.

Незважаючи на коливання в найменуваннях, методологічна основа опису імператива залишалася переважно морфологічною: його пояснювали через систему спеціалізованих дієслівних форм, призначених для безпосереднього впливу на адресата. У центрі уваги тогочасних дослідників перебували питання формотворення, парадигматичної організації та нормативного вживання. Семантичні й прагматичні аспекти – градацію волевиявлення, інтенційність чи контекстуальну зумовленість – тривалий час вважали другорядними. Розвиток учення про наказовий спосіб у цей період позначений синтезом прагнення до термінологічного унормування та поступовим переходом від суто формального до функційно-семантичного осмислення категорії як цілісного засобу вираження волі мовця.

У середині ХХ століття в межах структурно-функційного підходу проблематику дослідження розширюють: наказовий спосіб починають аналізувати у взаємозв'язку з категорією модальності та комунікативною організацією висловлення. У цей період постає потреба диференціювати власне наказові значення від ширшого спектра спонукальних відтінків, а також чіткіше окреслити місце бажальності в системі способу.

В академічному описі української мови [20] В. Русанівський витлумачує категорію способу як

систему морфологічно-синтаксичних форм, що виражають протиставлення реальності / ірреальності дії. Попри розмаїття засобів вираження ірреальних значень (наказу, спонукання, умови) ядро категорії становлять саме морфологізовані форми. У межах цієї концепції виокремлено п'ять способів: дійсний, наказовий, умовний, спонукальний і бажальний.

Наказовий спосіб тут потрактовано як центральний засіб граматичного вираження волевиявлення мовця, адресата або третьої особи. Він охоплює як синтетичні форми, так і аналітичні конструкції з частками *хай* (*нехай*). Характерною синтаксичною ознакою таких форм є їхня кореляція з кличною формою іменника, що підкреслює апелятивну спрямованість імператива. Своєю чергою, спонукальний спосіб постає як контамінований утвір: формально він спирається на ресурси умовного способу (минулий час із часткою *би(б)*), проте семантично реалізує значення наказу чи заклик. Якщо ж такі конструкції виражають делікатне побажання поза межами спонукальної моделі, їх пропонують розглядати як окремий бажальний спосіб. Зауважимо: у концепції В. Русанівського наказовий, спонукальний і бажальний способи формують складну систему ірреальної модальності, що варіюється за ступенем волевиявлення та категоричності [1, с. 228–232]. Такий підхід остаточно перевів вивчення імператива з площини суто морфологічного опису в зону функційно-комунікативного тлумачення дієслівної системи.

Згодом концепція В. Русанівського зазнала трансформації: систему способу було представлено як чотиричленну структуру, де наказовий, умовний, спонукальний і бажальний зразки становлять групу морфологічних недійсних різновидів. Наказовий спосіб у цій версії кваліфіковано як засіб вираження необхідності дії для різних осіб – від адресата до самого мовця. Спонукальний спосіб витлумачено як результат контамінації наказового й умовного з послабленою апелятивністю, тоді як бажальний, позбавлений прямого спонукання, відображає волевиявлення мовця стосовно себе або третіх осіб. Відповідно, спонукальний і бажальний способи набувають у цій концепції відносної морфологічної самостійності. Але не тільки. Так, скажімо, А. Загнітко розмежує дійсний (індикатив), умовний (кон'юнктив), наказовий (імператив) і бажальний (оптатив) способи дієслова [9, с. 354–355].

Натомість В. Горпинич інтерпретує категорію способу як класичну тричленну систему грамам –

дійсного, умовного й наказового [6, с. 191–187]. Спонукальність і бажальність у його потрактуванні не мають статусу самостійних способів, а розглянуті як семантичні відтінки імператива або переносні вживання форм кон'юнктива. Дослідник послідовно наголошує на словозмінній природі категорії способу, зосереджуючись на її власне граматичному значенні, а не на комунікативно-прагматичній диференціації видів волевиявлення.

Позиція, представлена в лексикографічних та енциклопедичних виданнях, також варіюється залежно від визнання категорійної автономії спонукального й бажального способів. З одного боку, фіксується схильність до їхнього функційного розмежування, проте без чіткої кодифікації як рівноправних одиниць [8, с. 171]. З іншого, – спонукальність і бажальність трактують як семантичні підкатегорії наказового способу, що формально спираються на засоби умовного і, відповідно, не мають автономного морфологічного статусу [22, с. 636]. Такий підхід прагне інтегрувати ці форми в межі ширших структур, підкреслюючи їхню генетичну залежність від наказової семантики й умовної морфології.

Подальший розвиток лінгвістичної думки, зокрема впровадження функційного та комунікативно-прагматичного підходів, засвідчив обмеженість суто формального трактування категорії способу. Аналіз мовленнєвої практики демонструє, що спонукальність реалізується значно ширше, ніж це передбачає система морфологічних наказових форм. Окрім прямого наказу, в українській мові активно функціонують моделі для вираження прохання, поради, застереження чи заклику, що мають різний ступінь апелятивності.

На початку XXI століття актуалізовано прагматичний вимір досліджень, де наказовий спосіб інтерпретують як інструмент мовленнєвого впливу, а апелятивність – як багатовимірну категорію, зумовлену соціальними й дискурсивними чинниками.

Новітня теорія, репрезентована у працях І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка та ін. [2, с. 256–262; 7, с. 385–392], принципово переосмислює традиційне вчення про категорію способу. Критикуючи триграмемну модель, науковці вказують на парадокс подвійного статусу категорії часу: у традиційних описах дійсний спосіб фактично збігається з часовою парадигмою, через що час постає разом і як самостійна, і як підпорядкована способу категорія. Задля усунення цієї суперечності дійсний спосіб вилучено із системи

способів. У результаті – категорія способу стає двочленною, охоплюючи лише ірреальні відношення: умовний спосіб (гіпотетична дія) та наказовий (бажана дія). Реальність же повністю переходить у сферу компетенції категорії часу.

За такого підходу мовознавці по-новому окреслюють семантичне ядро категорії: умовний спосіб маркує гіпотетичність, а наказовий – так звану бажаність, що є результатом волевиявлення мовця. Відтак наказовий спосіб у новітній концепції отримує узагальнене значення бажаної дії, що виходить за межі лише категоричної вимоги чи веління. Спонукальний і бажальний різновиди представлені як грамеми, диференційовані за ступенем апелятивності: у власне наказовому способі вона є високою, максимальною, у спонукальному – послабленою, а в бажальному – нейтралізованою. Така історіографічна динаміка засвідчує перехід від описових схем до цілісної системної моделі, що інтегрує морфологічну форму з її функційно-прагматичним змістом.

Сучасна дискусія щодо статусу наказового, спонукального й бажального способів зосереджена навколо двох засадничих питань: кількісного складу граем цієї категорії та визначення морфологічної самостійності спонукування і бажальності. У науковій літературі ці проблеми розв'язують у межах трьох основних підходів.

По-перше, у традиційній трикомпонентній моделі (дійсний – умовний – наказовий), представленій, зокрема, В. Горпиничем, наказовий спосіб охоплює всю сферу волевиявлення. Побажання, порада, прохання чи заклик витлумачені як функційно-семантичні відтінки імператива, що не мають окремого граматичного статусу й не формують самостійних граем.

По-друге, наявний підхід, за якого спонукальний і бажальний способи виокремлюють як автономні одиниці поряд із наказовим. Аргументом на користь такої моделі слугує не лише специфічна семантика, а й особливості формального вираження цих категорій. Згідно з цією концепцією, спонукальний і бажальний способи мають відносну морфологічну самостійність у загальній системі дієслова.

По-третє, спроба синтезувати ці погляди зумовила зміну самого принципу організації категорії в новітніх граматичних концепціях. Категорію способу звужено до двох граем – умовної (гіпотетичність) та наказової (бажаність, «значення бажаної дії та бажаного процесу чи стану» [2, с. 258]). У межах останньої розрізняють три різновиди за ступенем апелятивності: власне наказовий (висо-

кий ступінь), спонукальний (послаблений) та бажальний (нейтралізований). За такого трактування спонукальний і бажальний компоненти не протиставляються наказовому як окремі способи, а постають як внутрішні градації однієї грамеми, перебуваючи в семантичному підпорядкуванні до імператива як центру волевиявлення.

Суть дискусії зводиться до конфлікту двох підходів: з одного боку, морфологічний критерій (наявність цілісної системи форм) схилив дослідників до вибору тричленної або двочленної моделі; з іншого, семантико-прагматичний критерій (ступінь апелятивності, характер волевиявлення) дає підстави для виокремлення спонукального й бажального способів. У різних лінгвістичних концепціях ці критерії мають різну питому вагу: 1) для формально-граматичного підходу спонукальність і бажальність є лише підтипами наказового способу; 2) для функційно-семантичного – це окремі грамеми в системі ірреальних способів; 3) у новітній теорії вони постають як семантично самостійні, проте структурно підпорядковані різновиди однієї грамеми.

Останній підхід породжує нову теоретичну проблему: якщо наказовий, спонукальний і бажальний типи диференційовані лише за ступенем апелятивності й не протиставлені як окремі способи, то яку назву має об'єднувальна грамема – наказового, бажального чи, можливо, вольового способу? У цьому контексті видається слушною термінологія граматистів минулого століття, які послуговувалися поняттям «вольовий спосіб». Саме в його межах, відповідно до інтенсивності апеляції, логічно впорядковуються наказовий, спонукальний і бажальний різновиди.

На особливу увагу заслуговує позиція М. Скаба, який кваліфікував імператив як мовну універсалію, чия специфіка ставить під сумнів його традиційний статус серед інших способів [16, с. 99–106]. Дослідник акцентував на функційно-прагматичній самобутності наказового способу: замість інформування він реалізує чисте волевиявлення. Це зближує його з вокативом (кличним відмінком) через спільну апелятивну природу та безпосередню спрямованість на адресата. Найімовірніше, варто шукати альтернативне розв'язання проблеми: здійснювати диференціацію умовного й наказового способів із подальшим внутрішнім протиставленням власне наказового, спонукального та бажального підтипів у межах крайнього або запропонувати термін, який більш адекватно відбивав би суть поняття «наказовий спосіб».

Цілком закономірно, що інноваційне тлумачення наказового способу варто формулювати не як «спосіб наказу» (де наказ традиційно асоціюється з офіційним розпорядженням чи вказівкою), а як граматичний механізм формалізації бажаної дії в комунікативному просторі мовця. У такому разі акцент зміщується від вузького витлумачення директивності до ширшого процесу «конструювання волі», оскільки грамема наказового способу виражає передусім «значення бажаної дії, процесу чи стану» [2, с. 258]. Сучасне теоретичне осмислення, зокрема в концепції І. Вихованця та К. Городенської, дає змогу розглядати цей спосіб як універсальну грамему бажаності, що фіксує не сам факт примусу, а інтенцію мовця щодо потенційної дії. Отже, наказовий спосіб – це не стільки обов'язкова для виконання настанова, скільки граматично закріплена модель інтенційної перспективи дії в мовленні.

З огляду на сказане пропонуємо таку дефініцію: наказовий (можливо, «вольовий») спосіб – це словозмінна грамема дієслова, що кодифікує волевиявлення мовця, спрямоване на актуалізацію потенційної (ірреальної) дії, процесу або стану, і варіюється за ступенем апелятивності. У такому трактуванні виокремлюємо ключові аспекти категорії: а) ірреальність (дія ще не відбулася, перебуває у площині майбутнього); б) інтенційність (дія постає як бажана, як результат суб'єктивного бажання); в) адресованість (дія потенційно пов'язана з виконавцем); г) апелятивність (варіативний ступінь спрямування волі на адресата).

Інноваційність запропонованого підходу полягає в трактуванні наказового способу як градуальної системи, а не однорідної грамеми. У межах цієї структури доцільно виокремити три функційні зони, диференційовані за силою впливу на виконавця: 1) ядро (висока апелятивність): пряме спонукування адресата до дії, категоричне вираження волі, напр.: *Друзі, бережімо кожну пелюстку в нашому саду, замилювавшись красою ранкової роси, і плекаймо цю тендітну гармонію разом*; 2) перехідна зона (послаблена апелятивність): дія, реалізація якої залежить від доброї волі адресата; м'яке спонукування, напр.: *Шанували б ви, діти, материнську мову та предківські звичаї, освячені віками, і серце кожного, наповнене гордістю за свій рід, стало б надійним щитом для рідного краю*; 3) периферія (нейтралізована апелятивність): вираження побажання без прямого адресного примусу, напр.: *Вибороти б волю рідному краю, омитому кров'ю героїв та освяченому вірою, наперекір усім ворожим вітрам!*

Наповнити б кожне серце вірою, чистою та прозорою, як гірське джерело!

Наказовий («вольовий») спосіб постає не лише морфологічною категорією, а й динамічним інструментом регуляції міжособових стосунків та моделювання майбутньої дії. Він організовує взаємодію у площині «мовець – потенційний виконавець», оформлюючи бажану, ще не реалізовану подію як об'єкт волевиявлення.

За такого підходу наказовий спосіб охоплює і власне імператив, і його спонукальні та бажальні модифікації. Зокрема, спонукальний підтип витлумачуємо як форму з послабленою апелятивністю: мовець не висуває беззастережної вимоги, а лише стимулює адресата до дії. Семантично цей підтип посідає проміжне місце між наказовим та умовним способами, оскільки поєднує інтенцію мовця (ознака імператива) із залежністю результату від волі виконавця (ознака ірреальності/умовності). Морфологічно такі значення реалізуються через форми 2-ї особи однини/множини та 1-ї особи множини з використанням часток *хай/нехай* або залученням засобів умовного способу. Напр.: *Плакали б ви, любі українці, кожен паросток на рідному полі, зігріваючи його теплом своїх долонь, і тоді ця земля, щедра на вдячність, віддячить вам сторицею за любов; Оберігав би ти наш спільний дім, немов найцінніший скарб, і, натративши на нашу незламність, ворожа навала назавжди відступила б від порога батьківської хати* – дія тут мислиться як бажана, проте її виконання не є обов'язковим.

У такому разі принциповим є розмежування наказового способу як граматичної категорії та спонукальної модальності як функційно-семантичного поля. Якщо перший має чітко визначене морфологічне вираження, то друга охоплює значно ширший арсенал апелятивного впливу, де імператив посідає центральну, проте не виняткову роль. Таке розмежування дає змогу пояснити механізми реалізації спонукальних значень через форми інших способів, а також за допомогою інтонації, часток та контекстуальних чинників.

Окрему наукову проблему становить статус бажального різновиду, який в українському мовознавстві залишається дискусійним. У традиційних описах бажальність часто трактували як вторинне або стилістично марковане значення, позбавлене власної граматичної категорійності. Натомість сучасні студії доводять системний зв'язок бажальних конструкцій зі спонукальними попри їхній знижений рівень директивності та орієнтацію не на адресата, а на ідеалізований чи гіпотетичний стан речей.

Бажальний спосіб характеризується нейтралізованою (нульовою) апелятивністю: дія є бажаною для мовця, проте вона не адресована конкретному співрозмовнику як наказ. Семантично він реалізує внутрішнє волевиявлення мовця, спрямоване до себе або третіх осіб; морфологічно цей різновид спирається на аналітичні конструкції «частка *би(б) + інфінітив*»; або форми з часткою *хай(нехай)*, що вживаються без прямого спонукального значення. Напр.: *Засіяти б безкраї степи добірним зерном, щоб згодом колосся, напоєне ранковою росю, шепотіло вітру казки про мирне майбуття; Відродити б старовинні сади, занедбані плином неблаганного часу, і білопінний цвіт вишні знову вкрис кожне понівечене війною подвір'я; Нехай би я схопила пензлем ту мить, невловиму і тендітну, затамувавши подих перед величчю природи!* – тут зафіксовано інтенцію мовця без безпосереднього заклику до дії співрозмовника.

Зіставлення наукових позицій свідчить, що суперечності у трактуванні бажального значення значною мірою зумовлені відсутністю уніфікованої моделі апелятивності. У межах нашого дослідження апелятивність розглядаємо як градуальну категорію, що охоплює широкий спектр значень – від імперативного наказу до м'якого побажання. Такий підхід дає змогу органічно інтегрувати бажальний різновид у загальну систему способу, уникаючи його штучного виокремлення в ізольовану граматичну одиницю.

Запропонована модель категорії способу ґрунтована на принципі системної взаємодії морфологічних і семантичних чинників. Центральну позицію (ядро) в апелятивному полі посідають морфологічно виражені форми наказового способу, що реалізують максимальний ступінь волевиявлення мовця. Перехідну зону формують конструкції зі спонукальним значенням, які можуть залучати форми інших способів у поєднанні з модальними елементами. Периферія представлена бажальними структурами, для яких характерна підвищена роль контексту та прагматичної інтерпретації.

Запропонована модель ґрунтована на принципі системної взаємодії морфологічних і семантичних чинників, де структура апелятивного поля має такий вигляд: ядро посідають морфологічно спеціалізовані форми наказового способу, що реалізують високий (максимальний) ступінь волевиявлення мовця; перехідну зону формують спонукальні конструкції, які залучають ресурси інших способів у поєднанні з модальними частками; периферія представлена бажальними структу-

рами, для яких характерна визначальна роль контексту та прагматичної інтерпретації.

Отже, результати дослідження засвідчують, що категорія способу в українській мові не є статичною чи суто формальною схемою. Вона функціонує як динамічна система, де граматичні форми, семантичні відтінки та комунікативні інтенції мовця перебувають у постійній взаємодії. Таке трактування дає змогу узгодити розбіжності в наявних наукових концепціях і створює підґрунтя для подальшого поглибленого аналізу апелятивних структур у мовленні.

Висновки. Наказовий спосіб постає універсальною грамею, що кодифікує бажану, ще не реалізовану в дійсності дію чи стан. Його засадничою ознакою є апелятивність – прагнення мовця вплинути на поведінку адресата (співрозмовника, третьої особи або самого себе) чи на стан речей. У межах цієї категорії репрезентовані три функційно-семантичні різновиди: 1) власне наказовий спосіб (ядро системи, що реалізує прямий і категоричний вплив на виконавця з високим (максимальним) ступенем апелятивності; 2) спонукальний спосіб (є результатом семантичної та функційної контамінації наказового й умовного способів, що характеризується послабленою апелятивністю, де мовець висловлює прохання чи побажання, не вимагаючи обов'язкового виконання дії; морфологічна специфіка підкреслює його ситуативну залежність від контексту); 3) бажальний спосіб (вирізняється нейтралізованою апелятивністю; його семантика зосереджена на внутрішньому волевиявленні мовця щодо себе або третіх осіб без прямого спрямування на співрозмовника).

Власне наказовий, спонукальний та бажальний різновиди утворюють єдину динамічну систему, де основним диференційним критерієм є градація апелятивності. Усі три компоненти мають виразні морфолого-синтаксичні вияви, є модифікаціями

однієї так званої грамеми «бажаності»: від прямого владного впливу до внутрішнього інтенційного стану мовця. Структурна організація забезпечує формальну диференціацію способів, водночас підкреслюючи їхню генетичну та функційну спорідненість.

Варіативність наказового способу демонструє нерозривний зв'язок між граматичною формою та прагматичною функцією. Вибір конкретної моделі волевиявлення визначається ступенем апелятивності, урахуванням волі адресата, контекстуальними чинниками і внутрішньою мотивацією мовця. Це підтверджує, що дієслівний спосіб є не лише формальною категорією, а й потужним носієм соціальної та когнітивної інформації.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо в таких напрямках: прагмалінгвістичний аспект (поглиблений аналіз комунікативних параметрів апелятивних конструкцій і дослідження того, як внутрішні модальні установки мовця (воля, бажання, спонукання) трансформуються в конкретні морфолого-семантичні засоби); типологічний аналіз (вивчення способів вираження апелятивності й бажальності у споріднених та типологічно відмінних мовах для виявлення мовних універсалій і специфічних національних рис волевиявлення); граматична організація (уточнення ролі синтетичних та аналітичних форм, а також взаємодії інтонації і модальних часток у процесі кодифікації апелятивних значень); категорійна диференціація (окреслення чітких меж між власне наказовими, спонукальними та бажальними моделями, зокрема в аспекті градації апелятивної сили та контекстуальної варіативності їхніх значень). Такий комплексний підхід дасть змогу цілісно представити категорію волевиявлення як динамічну систему, що поєднує формальну стабільність граматики з живою комунікативною практикою.

Список літератури:

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : підручник. Київ : Либідь, 1993. 334 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : «Пульсари», 2004. 398 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
4. Возняк М. С. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ століття. Львів : Накладом НТШ, 1911. 340 с.
5. Головацький Я. Ф. Грамматика русского языка. Львів, 1849. 219 с.
6. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 335 с.
7. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова ; за ред. І. Р. Вихованця. Київ : Вид. дім Дмитра Бурого, 2017. 752 с.
8. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 224 с.

9. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Т. 3: П–С. Донецьк : ДонНУ, 2012. 426 с.
10. Зизаній Л. Грамматика словенска. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001523>
11. Ковалів П. Граматика української мови. Мюнхен : Друкарня Дмитра Сажина, 1946. 148 с.
12. Курило О. Початкова граматика української мови. Ч. 1. Київ : Криниця, 1918. 60 с.
13. Осадца М. Граматика роуского азыка. Львів, 1862. 288 с.
14. Павловський О. П. Грамматика малороссійскаго нарѣчя. СПб, 1818. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/slovpav10.htm>
15. Сімович В. Граматика української мови. 2-ге вид. з одмінами й дод. Київ-Ляйпціг : Укр. накладня, [1919]. 584 с.
16. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматика, прагматика, стилістика) : дис. ... д-ра філол. наук. Чернівці, 2002. 460 с.
17. Скалозуб О. Словник чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові. Коломия : Вид-во «Рекорд», 1933. 480 с.
18. Словар чужих слів : 12000 слів чужого походження в українській мові / З. Кузеля, М. Чайковський. Чернівці, 1910. 365 с.
19. Смотрицький М. Грамматіки Славенскія правильное Свнта҃ма. URL: <https://archive.org/details/g1619s/1619gs/page/n113/mode/2up>
20. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. 583 с.
21. Тимченко Є. К. Українська граматика. Ч. 1. Київ : Друк. т-ва М. А. Гирич, 1907. 179 с.
22. Українська мова : Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
23. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Ч. 3. Мюнхен : Молоде життя, 1951. 396 с.
24. Wagilewicz J. Grammatyka języka małoruskiego w Galicji. Lwow, 1845. 181 s.

Koloiz Zh. V. ESTABLISHMENT AND MODERN INTERPRETATION OF THE THEORY THE IMPERATIVE IN UKRAINIAN LINGUISTICS

The article retrospectively analyzes the process of formation and transformation of the theory of imperative mode in Ukrainian linguistics. The evolution of scientific views from the early stages of borrowing Greek samples to the establishment of modern functional-semantic paradigms is highlighted. Particular attention is focused on terminological variability and changes in the content of the category of mode in works of the 17th–19th centuries. It has been found that the gradual departure from polynomial classifications is caused by the efforts of linguists to distinguish between morphological indicators and syntactic means of expressing unreal modality. In the context of linguistic discourses of the 20th–21st centuries, the status of motivated and desirable varieties of will expression was rethought. The expediency of considering them not as isolated units, but as components of a single gradual system, the core of which is determined by the command method, has been proven. A model of the verb paradigm is proposed, where the mode category is represented as a structure covering the spheres of hypotheticality (conditional mode) and desirability (imperative mode). Within the latter, three functional zones are differentiated – nuclear, transitional, and peripheral – which are demarcated based on the degree of intensity of appellative influence on the addressee. The expediency of introducing an ancient term like “volitional manner” as a generalizing name for a gramme codifying an unreal action through the lens of the speaker’s intentions is considered. Emphasis is placed on the pragmatic dimension of the category, where appeal is interpreted as a multidimensional value determined by social and discursive factors. The stability of the imperative mood in the system of the Ukrainian verb is emphasized and the vectors of the study of universal signs of will expression in the comparative-typological aspect are outlined.

Keywords: *manner, imperative manner, persuasive manner, desirable manner, appeal, expression of will, gramme.*

Дата першого надходження статті до видання: 19.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026